

Εκπαίδευση ατόμων με οπτική αναπηρία: κίνητρα, προσδοκίες και οφέλη

Θεοδωράκου Ελβίρα

Φιλόλογος

elvi5ratheo@gmail.com

Μαγγόπουλος Γεώργιος

ΣΕΠ-ΕΑΠ, Διευθυντής 3^{ου} Δημοτικού Σχολείου Κάρλας-Καναλίων

maggopoulos@gmail.com

Περίληψη

Τα άτομα με οπτική αναπηρία πολύ συχνά αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο του κοινωνικού αποκλεισμού ή βιώνουν τον αποκλεισμό, καθώς οι δυνατότητες πρόσβασής τους σε μια σειρά δικαιωμάτων είναι εξαιρετικά περιορισμένες. Τις τελευταίες δεκαετίες και προκειμένου να περιοριστούν οι κοινωνικές και οι εκπαιδευτικές ανισότητες έχουν δοθεί συγκεκριμένες δυνατότητες στην εν λόγω κατηγορία ατόμων. Σκοπό της παρούσας έρευνας αποτελεί η διερεύνηση των κινήτρων, των προσδοκιών και των οφελών που αποκομίζουν τα άτομα με οπτική αναπηρία από τη φοίτησή τους σε Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης (Ι.Ε.Κ.) Ειδικής Αγωγής. Για την υλοποίηση του σκοπού της έρευνας αξιοποιήθηκε η δειγματοληπτική μέθοδος με τη χρήση του ερωτηματολογίου ως εργαλείου συλλογής δεδομένων. Στην έρευνά μας συμμετείχαν 51 άτομα με οπτική αναπηρία. Από τα ευρήματά μας προκύπτει ότι τα κίνητρα, οι προσδοκίες και τα οφέλη από τη φοίτησή τους στα Ι.Ε.Κ. Ειδικής Αγωγής ενέχουν επαγγελματικές/εργασιακές, προσωπικές και κοινωνικές προεκτάσεις.

Λέξεις Κλειδιά: άτομα με οπτική αναπηρία, κίνητρα, προσδοκίες, οφέλη, εκπαίδευση ενηλίκων

Εισαγωγή

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας (Π.Ο.Υ.), Άτομα με Ειδικές Ανάγκες χαρακτηρίζονται όσα εμφανίζουν σοβαρή μειονεξία που προκύπτει από φυσική ή διανοητική βλάβη. Ως μειονέκτημα (deficiencie) θεωρείται κάθε απώλεια ουσίας ή αλλοίωσης μιας δομής ή μιας ψυχολογικής, φυσιολογικής ή ανατομικής λειτουργίας. Ως ανικανότητα (inapacite) αντιστοιχείται κάθε μερική ή ολική ελάττωση της ικανότητας του ατόμου να επιτελεί μια δραστηριότητα με ένα συγκεκριμένο τρόπο ή μέσα στα όρια που θεωρούνται ως φυσιολογικά για ένα ανθρώπινο ον. Τέλος, ως ελάττωμα (desavantage) χαρακτηρίζεται η ανεπάρκεια ή η ανικανότητα που περιορίζει ή απαγορεύει το άτομο από το να έχει ένα «φυσιολογικό» ρόλο στην κοινωνία συμβατό με την ηλικία του, το φύλο του, τους κοινωνικούς και πολιτισμικούς παράγοντες (Ζώνιου Σιδέρη, 2011). Στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Ανάπηρων ατόμων ορίζεται ως «ανάπηρο» κάθε άτομο ανίκανο να επιβιώσει από μόνο του ολικά ή μερικά τις αναγκαιότητες για μια «κανονική» ατομική και κοινωνική ζωή, εξαιτίας μειωμένων σωματικών ή πνευματικών δυνατοτήτων που έχει εκ γενετής ή όχι (Δελτίο Πληροφοριών Ειδικής Αγωγής, 1994). Το συμβούλιο των Υπουργών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) χαρακτηρίζει άτομα με αναπηρίες τα άτομα με σοβαρές ανεπάρκειες ή μειονεξίες που οφείλονται σε σωματικές βλάβες, συμπεριλαμβανομένων των βλαβών των αισθήσεων ή σε διανοητικές ή ψυχικές βλάβες, οι οποίες περιορίζουν ή αποκλείουν την εκτέλεση δραστηριότητας ή λειτουργίας, που θεωρείται κανονική για έναν άνθρωπο (Ζώνιου Σιδέρη, 2011). Οι παραπάνω ορισμοί συγκλίνουν στο ότι ως αναπηρία οποιασδήποτε μορφής νοείται η λειτουργική βλάβη που δυσκολεύει την ανταπόκριση ενός ατόμου σε συγκεκριμένα ερεθίσματα. Ένα άτομο μπορεί να γεννηθεί ανάπηρο ή να καταστεί

κατά τη διάρκεια της ζωής του από εξωγενείς παράγοντες που θα επιδράσουν σε αυτό. Η Lichowitz (1998) θεωρεί πως τα άτομα με αναπηρία βρίσκονται σε διαρκή αλληλεπίδραση με το κοινωνικό τους περιβάλλον. Πολύ συχνά, όταν αυτά τα άτομα αντιμετωπίζουν δυσκολίες, αυτές δεν απορρέουν τόσο από την αναπηρία τους, αλλά από το περιβάλλον στο οποίο εντάσσονται και το οποίο δεν είναι φιλόξενο προς αυτά. Αντιθέτως, όταν αυτό είναι κατάλληλα οργανωμένο τότε τα άτομα με αναπηρία δε διαφοροποιούνται λειτουργικά. Για παράδειγμα, τα άτομα με οπτική αναπηρία συναντούν σημαντικές δυσκολίες όταν το φυσικό και το τεχνητό περιβάλλον είτε δεν έχουν διαμορφωθεί κατάλληλα είτε δεν έχουν τις απαραίτητες προδιαγραφές. Αυτά, λοιπόν, τα εμπόδια δεν είναι απροσπέλαστα, όπως δεν είναι και αδύνατη η ένταξη των ατόμων με οπτική αναπηρία στο κοινωνικό σύνολο και η ελεύθερη και ακώλυτη λειτουργία τους μέσα σε αυτό. Για να αρθούν τα εμπόδια που περιορίζουν τη δράση και τη λειτουργία αυτών των ατόμων χρειάζεται η αναδιαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου, ώστε να καταστεί χρηστικός σε οποιοδήποτε τομέα δράσης αυτών των ατόμων. Εξίσου σημαντικός, ωστόσο, φαίνεται ότι είναι και ο ρόλος που διαδραματίζουν τα στερεότυπα, καθώς παράγουν και αναπαράγουν πολύ συχνά συγκεκριμένες αρνητικές αντιλήψεις και στάσεις του κοινωνικού συνόλου έναντι των ατόμων με αναπηρία.

Ως άτομα με προβλήματα όρασης χαρακτηρίζονται αυτά που εμφανίζουν κάποια μορφή οπτικής βλάβης. Η κατηγορία τυφλός όταν χρησιμοποιείται ιατρικά και νομικά (νομική ταξινόμηση) μπορεί να δηλώνει μια διαφορετική κατάσταση από αυτή που δηλώνει όταν χρησιμοποιείται στα πλαίσια της εκπαίδευσης (εκπαιδευτική ταξινόμηση). Ο Π.Ο.Υ. ορίζει την τυφλότητα ως την ανικανότητα του ατόμου να μετρήσει τα δάχτυλα του χεριού σε απόσταση μικρότερη των 10 ποδών και τη τύφλωση ως την αδυναμία που έχουν οι μερικώς βλέποντες να μετρήσουν τα δάχτυλα του χεριού σε απόσταση μικρότερη ή ίση των 20 ποδών (Πολυχρονοπούλου, 1998). Σύμφωνα με το Αμερικανικό Ίδρυμα για Τυφλούς, η οπτική οξύτητα προσδιορίζεται από το μέγεθος της οπτικής απόδοσης και ευκρίνειας. Ως οπτική απόδοση νοείται ένα σύνολο μετρήσιμων οπτικών χαρακτηριστικών που σε συνδυασμό με άλλα αισθητήρια και φυσικά χαρακτηριστικά δίνουν ευκαιρία να αξιοποιηθεί η όραση (Barraga, 1965). Στην Ελλάδα, ο νομικός ορισμός της τύφλωσης αποτυπώνεται στο άρθρο 1 του Νόμου 958 του 1979, που ως «*τυφλό άτομο*» θεωρείται κάθε άτομο το οποίο στερείται τελείως την αντίληψη του φωτός ή όταν η οπτική του οξύτητα είναι μικρότερη του ενός εικοστού 1/20 της αντίστοιχης φυσιολογικής. Οι νομικοί ορισμοί της τύφλωσης καθορίζουν αυτήν με γνώμονα μόνο την αντίληψη που σχηματίζει κάποιος για την ύπαρξη του φωτός, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους άλλα στοιχεία, που ομοίως περιορίζουν την ορατότητα ενός ατόμου. Τέτοια στοιχεία είναι για παράδειγμα το μειωμένο κεντρικό ή περιφερικό οπτικό πεδίο (σωληνοειδής όραση) που σε κάποιους ανθρώπους, που δεν χαρακτηρίζονται τυφλοί λόγω του παραπάνω νομικού κενού, μπορεί να είναι 20 μοιρών ή και λιγότερο, ενώ το φυσιολογικό οπτικό εύρος είναι 160 με 170 μοίρες (Heward, 2011).

Ως κίνητρο ορίζεται εκείνος ο παράγοντας που ενεργοποιεί και κατευθύνει τα πρότυπα συμπεριφοράς που οργανώνονται γύρω από έναν στόχο. Ο Rogers (1996) θεωρεί ότι αποτελούν μια εσωτερική, καταναγκαστική δύναμη που ενεργοποιεί το άτομο και ενθαρρύνει τη δέσμευσή του για μάθηση. Μία βασική κατηγοριοποίηση που αξιοποιούν οι ψυχολόγοι σε σχέση με τα κίνητρα αφορά στη διάκρισή τους σε εσωτερικά και εξωτερικά. Εσωτερικά κίνητρα χαρακτηρίζονται οι εσωτερικοί παράγοντες, όπως το ενδιαφέρον, η περιέργεια, η ευχαρίστηση που προσφέρει η εμπειρία και ωθούν το άτομο σε δράση, η οποία αποτελεί αυτοσκοπό. Εξωτερικά κίνητρα θεωρούνται οι θετικές ή αρνητικές ενισχύσεις του εξωτερικού περιβάλλοντος, οι οποίες ενεργοποιούν το άτομο, όπως ο έπαινος, η τιμωρία, τα χρήματα (Παπασταμάτης, 2010). Στο πεδίο της εκπαίδευσης ενηλίκων βρίσκουν εφαρμογή αρκετές θεωρίες κινήτρων, όπως αυτής της «*ενίσχυσης*» (Παπαδιώτη, 2002), των «*αναγκών*» (Rogers, 1996, Παπασταμάτης, 2010) της «*κοινωνικής μάθησης*» (Bandura), η γνωστική θεωρία (Weiner), όπως επίσης και αρκετές ταξινομήσεις κινήτρων, όπως των Καψάλη και Παπασταμάτη (2000), οι οποίοι αναφέρονται σε τρεις δέσμες κινήτρων, τα κίνητρα

ελευθερίας και χειραφέτησης, τα κίνητρα επαφών και ενσωμάτωσης και τέλος τα κίνητρα ασφάλειας και σταθερότητας. Η επισκόπηση, ωστόσο, της σχετικής συζήτησης δεν εντάσσεται στις προτεραιότητες της παρούσας μελέτης. Η συμμετοχή στην εκπαίδευση ενηλίκων, που έχει απασχολήσει σε σημαντικό βαθμό το εν λόγω πεδίο τόσο θεωρητικά όσο και ερευνητικά (Μαγγόπουλος, 2012, Καραλής, 2013), ίσως δεν είναι λειτουργικό να αποδοθεί κατά τρόπο γραμμικό στην ενεργοποίηση κάποιου κινήτρου (Καψάλης & Παπασταμάτης, 2000). Συνήθως, όχι μόνο ενεργοποιούνται πολλά και διαφορετικά κίνητρα που συνήθως αλληλοενισχύονται (Jarvis, 2003), αλλά εξίσου σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν οι εμπειρίες, οι προσδοκίες και οι ανάγκες των ατόμων και ειδικότερα των ατόμων με οπτική αναπηρία. Οι ενήλικοι εκπαιδευόμενοι συμμετέχουν σε εκπαιδευτικά προγράμματα για συγκεκριμένους λόγους, οι οποίοι επαναπροσδιορίζονται στο κάθε στάδιο της ζωής τους. Ίσως δεν είναι υπερβολή αν υποστηριχθεί ότι οι ενήλικοι εκπαιδευόμενοι προσδοκούν από την εκπαίδευσή τους τον μετασχηματισμό, όχι μόνο της βιογραφίας τους αλλά και εγγενών δομικών στοιχείων της ταυτότητάς τους. Τα άτομα με οπτική αναπηρία, που ανήκουν στις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες, έχουν πιθανά διαφορετικές εμπειρίες, γνώσεις και μαθησιακά στιλ από τους άλλους ενήλικους εκπαιδευόμενους. Τα κίνητρα που τους ωθούν να παρακολουθήσουν ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα ενηλίκων ενδεχομένως να διαφοροποιούνται. Εξάλλου, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι τα άτομα με αναπηρία ανήκουν στις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες και πολύ συχνά βιώνουν ή αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι κοινωνικά αποκλεισμένες ομάδες περιθωριοποιούνται στην κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική και οικονομική ζωή της χώρας τους και είναι δέκτες πολυδιάστατων μορφών αποστέρησης, όπως για παράδειγμα η ανεργία, η υποαπασχόληση, η υποεκπαίδευση (Βεργίδης, 1995), οι δυσκολίες στην κοινωνική ένταξη και αποδοχή (Mackeracker, 2004).

Τα Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης, που θεσμοθετούνται με τον Νόμο 2009/1992, παρέχουν αρχική ή/και συμπληρωματική επαγγελματική κατάρτιση και απευθύνονται σε αποφοίτους Γυμνασίου, κάθε τύπο Λυκείου, τεχνικών επαγγελματικών σχολών, σχολών μαθητείας του ΟΑΕΔ και τέλος σε ανειδίκευτους ενηλίκους και εμπειροτέχνες. Το 2003, ύστερα από έγκριση του Διοικητικού Συμβουλίου του Οργανισμού Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης (Ο.Ε.Ε.Κ), λειτούργησε, για πρώτη φορά στις εγκαταστάσεις του Κέντρου Εκπαίδευσης και Αποκατάστασης Τυφλών, πρόγραμμα με σπουδαστές άτομα με προβλήματα όρασης στην ειδικότητα «*χειριστές τηλεφωνικού κέντρου εξυπηρέτησης πελατών*» με τον διακριτικό τίτλο «*Τειρεσίας*» υπό την εποπτεία, οργάνωση και λειτουργία του Ι.Ε.Κ. Νέας Σμύρνης. Το 2012 και ως απότοκο της οικονομικής κρίσης η ανωτέρω ειδικότητα παύει να διδάσκεται. Μέχρι και τον Απρίλη του 2014 δεν υπήρχε στην Ελλάδα το αναγκαίο νομοθετικό πλαίσιο που να ρυθμίζει την παροχή υπηρεσιών αρχικής ή/και συμπληρωματικής επαγγελματικής κατάρτισης σε αποφοίτους Λυκείου, που παρουσιάζουν οπτική αναπηρία. Έτσι, τα άτομα με οπτική αναπηρία μέχρι και το έτος 2014 διαχωρίζονταν από τα άτομα που δεν είχαν οπτική αναπηρία, αφού για τα πρώτα δεν τους αναγνωρίζονταν το δικαίωμα της μεταλυκειακής τους επαγγελματικής κατάρτισης σε αρχικό στάδιο. Το 2014 με την υπ' αριθμ. 3691/7-4-14 Κοινή Υπουργική Απόφαση των Υπουργών Παιδείας και Θρησκευμάτων, Οικονομικών και Διοικητικής Μεταρρύθμισης ιδρύονται δύο Δημόσια Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης Ειδικής Αγωγής που παρέχουν κατάρτιση στις ειδικότητες «*απομαγνητοφωνητής συνομιλιών-πρακτικών*», «*τεχνικός χειριστής Η/Υ και τηλεφωνικών κέντρων*», «*παροχής πληροφοριών και εξυπηρέτησης πελατών*», στις οποίες τα άτομα με οπτική αναπηρία εξειδικεύονται και σύμφωνα με το Εθνικό Πλαίσιο Προσόντων κατατάσσονται στο πέμπτο από τα οκτώ συνολικά επίπεδα που μπορεί να έχει κάποιος, που έχει ολοκληρώσει εις το απόλυτο τις σπουδές του (Οδηγός Σπουδών, 2017). Οι απόφοιτοι των ανωτέρω Ι.Ε.Κ. απορροφώνται βάσει των γνώσεων και των ικανοτήτων τους από Δημόσιες Υπηρεσίες, όπως Υπουργεία, Δήμοι, Δικαστήρια, Πρεσβείες, Πανεπιστήμια, Βουλή, Νοσοκομεία, ΕΡΤ κατά το οριζόμενο από τους Νόμους (2643/1998, 4440/2016), αλλά και σε

ιδιωτικούς Φορείς, όπως Ραδιοφωνικούς σταθμούς, Ιδιωτικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, Ιδιωτικές Επιχειρήσεις, Ιδιωτικές Εταιρείες κ.α., είτε με σχέση εργασίας με τους ανωτέρω φορείς ή μεμονωμένα ως ελεύθεροι επαγγελματίες.

Μεθοδολογία της έρευνας

Τα άτομα με οπτική αναπηρία ανήκουν στις πληθυσμιακές ομάδες που βιώνουν τον κοινωνικό αποκλεισμό. Υφίστανται σημαντικές διακρίσεις σε εκπαιδευτικά προγράμματα Διά Βίου Μάθησης (Διά Βίου Μάθηση και Αναπηρία, 2008). Οι αλλαγές, ωστόσο, που συμβαίνουν σε κοινωνικοπολιτισμικό επίπεδο επιτάσσουν την ενεργή συμμετοχή και των κοινωνικά αποκλεισμένων πληθυσμιακών ομάδων στο οικονομικό και το κοινωνικοπολιτισμικό γίνεσθαι της χώρας, όπου ζουν. Παρά την εξαντλητική και διεξοδική αναζήτησή μας δεν έχουμε εντοπίσει μελέτες που να διερευνούν τα κίνητρα, τα οφέλη και τις προσδοκίες των ατόμων με Οπτική Αναπηρία στον τομέα της Μεταλκευακής Εκπαίδευσης και πιο συγκεκριμένα στα Ινστιτούτα Επαγγελματικής Κατάρτισης (Ι.Ε.Κ.).

Σκοπό της παρούσας εργασίας αποτελεί η διερεύνηση των απόψεων ενηλίκων με οπτική αναπηρία αναφορικά με τα κίνητρα που τους οδήγησαν στη Μεταλκευακή Εκπαίδευση, τις προσδοκίες και τα οφέλη που αναμένουν από τη φοίτησή τους. Οι στόχοι της έρευνάς μας είναι οι εξής: α) να διερευνηθούν τα κίνητρα που ώθησαν τους ενηλίκους με οπτική αναπηρία στα συγκεκριμένα Ι.Ε.Κ., β) να ανιχνεύσει τις προσδοκίες, και γ) να εντοπίσει τα οφέλη από τη φοίτησή τους. Κατ' αντιστοιχία με τους στόχους τα ερευνητικά ερωτήματά μας είναι τα εξής: i) ποια κίνητρα ωθούν τους ενηλίκους με οπτική αναπηρία στη φοίτησή τους στα συγκεκριμένα Ι.Ε.Κ., ii) ποιες είναι οι προσδοκίες, και γ) ποια τα οφέλη από τη φοίτησή τους.

Για την υλοποίηση του σκοπού και των στόχων της παρούσας έρευνας αλλά και για να δοθούν απαντήσεις στα ερευνητικά ερωτήματα θεωρήθηκε σκόπιμο να επιλέξουμε τη δειγματοληπτική μέθοδο με την αξιοποίηση του ερωτηματολογίου ως εργαλείου συλλογής δεδομένων (Ανδριώτης, 2003, Δαφέρμος, 2011). Η πρώτη ενότητα του εργαλείου αφορά στα προσωπικά στοιχεία των ερωτώμενων. Η δεύτερη, που αποτελείται από 11 ερωτήσεις, με δείκτη αξιοπιστίας Chronbach's Alpha=0,847, διερευνά τα κίνητρα των συμμετεχόντων, η τρίτη εξετάζει βάσει 3 ερωτήσεων, με δείκτη αξιοπιστίας Chronbach's Alpha=0,717, τις προσδοκίες τους και τέλος η τέταρτη μελετά τα οφέλη από τη φοίτησή τους (10 ερωτήσεις με δείκτη αξιοπιστίας Chronbach's Alpha=0,898).

Ο πληθυσμός αναφοράς της παρούσας έρευνας αφορά σε 113 άτομα με οπτική αναπηρία που εκπαιδεύτηκαν στην ειδικότητα του χειριστή τηλεφωνικού κέντρου εξυπηρέτησης πελατών, του τεχνικού χειριστή Η/Υ και τηλεφωνικών κέντρων παροχής πληροφοριών και εξυπηρέτησης πελατών και του απομαγνητοφωνητή συνομιλιών – πρακτικών. Επιλέχθηκε δείγμα ευκολίας, γεγονός που υποδηλώνει ότι τα ευρήματα της έρευνάς μας δεν είναι γενικεύσιμα στον πληθυσμό αναφοράς, αλλά στο δείγμα της έρευνας. Χορηγήθηκαν 53 ερωτηματολόγια και επιστράφηκαν συμπληρωμένα τα 51 (96,2%). Στο σημείο αυτό, ωστόσο, θα πρέπει να αναφερθεί ότι το τελικό δείγμα της παρούσας έρευνας (51 συμμετέχοντες) αποτελεί περίπου το 45% του πληθυσμού αναφοράς.

Από την στατιστική ανάλυση των ερευνητικών δεδομένων εξαγονται τα παρακάτω στοιχεία που αφορούν στο δείγμα των 51 ατόμων με οπτική αναπηρία. Η πλειονότητα του δείγματος αποτελείται από άνδρες (31, 60,8%), ενώ οι γυναίκες αποτελούν τη μειονότητα (20, 39,2%).

Πίνακας 1: Κατανομή συχνοτήτων του δείγματος ως προς τα προσωπικά στοιχεία τους

		Συχνότητα	Ποσοστό (%)
Φύλο	Άνδρας	31	60,8
	Γυναίκα	20	39,2
Ηλικία	20 – 25 ετών	3	5,9
	26 – 30 ετών	8	15,7
	31 – 35 ετών	19	37,3
	36 – 40 ετών	9	17,6
	40 + ετών	12	23,5
	Δευτεροβάθμια	38	76
Ανώτατο επίπεδο εκπαίδευσης (Α.Ε.Ε.)	Τριτοβάθμια	11	22
	Μεταπτυχιακό	1	2
	Δεν απάντησε	1	-
Απόφοιτος Ι.Ε.Κ.	Ναι	43	84,3
	Όχι	8	15,7
Σύνολο		51	100

Οι ερωτώμενοι που είναι μεταξύ 20-25 ετών είναι 3 (5,9%), μεταξύ 26-30 ετών 8 (15,7%), μεταξύ 31-35 ετών 19 (37,3%), μεταξύ 36- 40 ετών 9 (17,6%) και τέλος άνω των 40 ετών είναι 12 ερωτώμενοι (23,5%). Αναφορικά με το ανώτατο επίπεδο εκπαίδευσής τους προκύπτει ότι 38 άτομα (74,5%) είναι απόφοιτοι/ες δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, 11 άτομα (21,6%) Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης και 1 ερωτώμενος/η έχει μεταπτυχιακό (2%). Οι απόφοιτοι αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα του δείγματος (41 άτομα, 78,4%), ενώ μόνο 11 άτομα (21,6%) φοιτούν.

Αποτελέσματα της έρευνας

Στον πίνακα 2 παρουσιάζεται αναλυτικά η κατανομή των απαντήσεων των συμμετεχόντων για κάθε μια δήλωση που αφορά στα κίνητρα που τους ωθούν στα Ι.Ε.Κ.

Τα σημαντικότερα κίνητρα φοίτησης σε Ι.Ε.Κ. για τα άτομα με οπτική αναπηρία φαίνεται ότι συνδέονται με την επαγγελματική/εργασιακή και κατ' επέκταση με την οικονομική ζωή των ερωτώμενων. Έτσι, λοιπόν, «η προετοιμασία για νέα εργασία» (Μ.Ο.: 4,59-Τ.Α.: 0,98) φαίνεται ότι αποτελεί το κυρίαρχο κίνητρο των ατόμων με οπτική αναπηρία. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι 41 άτομα (80,4%) συμφώνησαν ότι είναι «Πολύ Σημαντικό» να προετοιμαστούν για νέα εργασία. Η «αντιμετώπιση της οικονομικής ανασφάλειας» είναι επίσης βασικό κίνητρο φοίτησης για τα άτομα με οπτική αναπηρία (Μ.Ο.: 4,16-Τ.Α.: 1,31). Αλλά και «η απόκτηση νέων δεξιοτήτων» (Μ.Ο.: 4,06-Τ.Α.: 1,02), «η απόκτηση νέων γνώσεων» (Μ.Ο.: 3,82-Τ.Α.: 1,10), καθώς και «η ανανέωση υπαρχουσών γνώσεων» (Μ.Ο.: 3,73-Τ.Α.: 1,21), εμφανίζονται ως σημαντικά κίνητρα φοίτησης για τα άτομα με οπτική αναπηρία. Σε αντίθεση με τα παραπάνω «η υποστήριξη της υπάρχουσας εργασίας» (Μ.Ο.: 1,84-Τ.Α.: 1,39) δε φαίνεται να αποτελεί σημαντικό κίνητρο φοίτησης στα Ι.Ε.Κ. για τα άτομα με οπτική αναπηρία. Το συγκεκριμένο εύρημα ίσως να οφείλεται είτε στο μειωμένο ενδιαφέρον των ερωτώμενων να διατηρήσουν την εργασία που ήδη έχουν είτε στην έλλειψη υπάρχουσας εργασίας.

Τα επόμενα κίνητρα των ατόμων με οπτική αναπηρία φαίνεται ότι συνδέονται με κοινωνικά και προσωπικά χαρακτηριστικά τους. Έτσι, λοιπόν, η ανάγκη για «νέες γνωριμίες» (Μ.Ο.: 3,49-Τ.Α.: 1,39), «η κοινωνική καταξίωση» (Μ.Ο.: 3,45-Τ.Α.: 1,50), «η απόδραση από την καθημερινή ρουτίνα» (Μ.Ο.: 3,27-Τ.Α.: 1,42), «η ενίσχυση της αυτό-εικόνας» (Μ.Ο.: 3,16-Τ.Α.: 1,43) και η «ψυχαγωγία στον ελεύθερο χρόνο» (Μ.Ο.: 3,00-Τ.Α.: 1,53) αποτελούν κίνητρα μέτριας σημαντικότητας για τους ερωτώμενους του δείγματος.

Πίνακας 2: Κατανομή συχνοτήτων των απαντήσεων των συμμετεχόντων σε κάθε δήλωση που αφορά στα κίνητρα που τους ωθούν στη φοίτηση σε Ι.Ε.Κ.

Κίνητρα φοίτησης σε Ι.Ε.Κ.	Πολύ σημ/τικό		Αρκετά σημ/τικό		Μέτρια σημ/τικό		Ελάχιστα σημ/τικό		Καθόλου σημαντικό		Δείκτες	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	M.O.	T.A.
1. Προετοιμασία για νέα εργασία	41	80,4	4	7,8	3	5,9	1	2,0	2	3,9	4,59	0,98
2. Αντιμέτωπιση οικονομικής ανασφάλειας	31	60,8	9	17,6	4	7,8	2	3,9	5	9,8	4,16	1,31
3. Απόκτηση νέων δεξιοτήτων	21	41,2	18	35,3	7	13,7	4	7,8	1	2,0	4,06	1,02
4. Απόκτηση νέων γνώσεων	17	33,3	16	31,4	12	23,5	4	7,8	2	3,9	3,82	1,10
5. Ανάνεωση υπάρχουσας γνώσης	17	33,3	15	29,4	10	19,6	6	11,8	3	5,9	3,73	1,21
6. Δημιουργία γνωριμιών	17	33,3	10	19,6	11	21,6	7	13,6	6	11,8	3,49	1,39
7. Κοινωνική καταξίωση	17	33,3	12	23,5	9	17,6	3	5,9	10	19,6	3,45	1,50
8. Απόδραση από ρουτίνα	13	25,5	11	21,6	14	27,5	3	5,9	10	19,6	3,27	1,42
9. Ενίσχυση αυτο-εικόνας	11	21,6	13	25,5	10	19,6	7	13,7	10	19,6	3,16	1,43
10. Ψυχαγωγία στον ελεύθερο χρόνο	12	23,5	10	19,6	8	15,7	8	15,7	13	25,5	3,00	1,53
11. Υποστήριξη παρούσας εργασίας	5	10,2	4	8,2	1	2,0	7	14,3	32	65,3	1,84	1,39

Η έμφαση που δίνουν οι ερωτώμενοι του δείγματος αναφορικά με τα κίνητρα που συνδέονται με την επαγγελματική και την εργασιακή τους πορεία αντικατοπτρίζεται με σαφήνεια και στην προσδοκία τους για «επαγγελματική εξέλιξη» (M.O.: 4,43-T.A.: 0,90).

Πίνακας 3: Κατανομή συχνοτήτων των απαντήσεων των συμμετεχόντων σε κάθε δήλωση που αφορά στις προσδοκίες τους από τη φοίτησή τους σε Ι.Ε.Κ.

Προσδοκίες φοίτησης σε Ι.Ε.Κ.	Πολύ σημαντική		Αρκετά σημαντική		Μέτρια σημαντική		Ελάχιστα σημ/τική		Καθόλου σημ/τική		Δείκτες	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	M.O.	T.A.
Επαγγελματική εξέλιξη	31	60,8	15	29,4	2	3,9	2	3,9	1	2,0	4,43	0,90
Προσωπική εξέλιξη	21	41,2	14	27,5	13	25,5	2	3,9	1	2,0	4,02	1,01
Αισιοδοξία στη ζωή	16	31,4	18	35,3	12	23,5	1	2,0	4	7,8	3,80	1,14

Οι προσδοκίες των ερωτώμενων από τη φοίτησή τους στα Ι.Ε.Κ. Ειδικής Αγωγής φαίνεται ότι συνδέονται και με την προσωπική βιογραφία τους. Η «προσωπική εξέλιξη» (M.O.: 4,02-T.A.: 1,01) και «η αισιοδοξία στη ζωή» (M.O.: 3,80-T.A.: 1,14) καταγράφονται ως σημαντικές προσδοκίες από τα άτομα με οπτική αναπηρία που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα.

Η έμφαση που δίνουν οι συμμετέχοντες στην έρευνα αναφορικά με τα επαγγελματικά, τα προσωπικά και τα κοινωνικά οφέλη από τη φοίτησή τους στα Ι.Ε.Κ. Ειδικής Αγωγής αντικατοπτρίζεται στις τιμές του μέσου όρου. Στην πλειονότητα των δηλώσεων οι τιμές του μέσου όρου είναι άνω του 3,50.

Πίνακας 4: Κατανομή συχνοτήτων των απαντήσεων των συμμετεχόντων σε κάθε δήλωση που αφορούν τα οφέλη από την απόφαση να φοιτήσουν σε Ι.Ε.Κ.

Οφέλη φοίτησης σε Ι.Ε.Κ.	Πολύ σημαν/κό		Αρκετά σημαν/κό		Μέτρια σημαν/κό		Ελάχιστα σημαν/κό		Καθόλου σημαν/κό		Δείκτες	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	M.O.	T.A.
1.Επαγγελματική αποκατάσταση	35	68,6	9	17,6	3	5,9	-	-	4	7,8	4,39	1,15
2.Αποφυγή στασιμότητας	21	41,2	17	33,3	9	17,6	3	5,9	1	2,0	4,06	1,00
3.Προσωπική εξέλιξη	15	29,4	23	45,1	7	13,7	4	7,8	2	3,9	3,88	1,05
4.Απόκτηση γνωστικών εφοδίων	19	38,0	15	30,0	8	16,0	6	12,0	2	4,0	3,86	1,17
5.Διεύρυνση ικανοτήτων	16	31,4	16	31,4	16	31,4	2	3,9	1	2,0	3,86	0,98
6.Ανανέωση γνώσεων	16	31,4	15	30,0	15	30,0	2	4,0	2	4,0	3,82	1,06
7.Ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων	14	27,5	16	31,4	13	25,5	6	11,8	2	3,9	3,67	1,12
8.Αξιοποίηση ελεύθερου χρόνου	11	21,6	15	29,4	17	33,3	5	9,8	3	5,9	3,51	1,12
9.Ανάπτυξη έμφυτων κλίσεων	9	17,6	17	33,3	8	15,7	8	15,7	9	17,6	3,18	1,38
10.Ανακάλυψη έμφυτων κλίσεων	9	17,6	12	23,5	14	27,5	8	15,7	8	15,7	3,12	1,32

Από τις απαντήσεις των ερωτώμενων του δείγματος προκύπτει ότι η «επαγγελματική αποκατάσταση» εμφανίζεται ως το βασικό όφελος φοίτησης (Μ.Ο.: 4,39-Τ.Α.: 1,15). Ακολουθεί ένα πλήθος άλλων οφελών που συνδέονται τόσο με την επαγγελματική όσο και την προσωπική ζωή των ατόμων με οπτική αναπηρία. Η «αποφυγή στασιμότητας» (Μ.Ο.: 4,06-Τ.Α.: 1,00), η «προσωπική εξέλιξη» (Μ.Ο.: 3,88-Τ.Α.: 1,05), η «απόκτηση γνωστικών εφοδίων» (Μ.Ο.: 3,86-Τ.Α.: 1,17), η «διεύρυνση ικανοτήτων» (Μ.Ο.: 3,86-Τ.Α.: 0,98), η «ανανέωση γνώσεων» (Μ.Ο.: 3,82-Τ.Α.: 1,06) και η «αξιοποίηση ελεύθερου χρόνου» (Μ.Ο.: 3,51-Τ.Α.: 1,12) συγκροτούν ένα σώμα επαγγελματικών και προσωπικών οφελών, που έχουν αποκομίσει ήδη ή αναμένουν να αποκόμισουν στο εγγύς μέλλον τα άτομα με οπτική αναπηρία. Αλλά τα οφέλη της φοίτησης στα Ι.Ε.Κ. Ειδικής Αγωγής έχουν και κοινωνικές προεκτάσεις, καθώς οι ερωτώμενοι επενδύουν και στην «ανάπτυξη κοινωνικών σχέσεων» (Μ.Ο.: 3,67-Τ.Α.: 1,12). Τέλος, η «ανάπτυξη έμφυτων κλίσεων» (Μ.Ο.: 3,18-Τ.Α.: 1,38) και η «ανακάλυψη έμφυτων κλίσεων» (Μ.Ο.: 3,12-Τ.Α.: 1,32) γίνονται αντιληπτά ως μέτριας σημαντικότητας οφέλη για το δείγμα της έρευνάς μας.

Προς επίρρωση των παραπάνω προκύπτει από τα ευρήματα της έρευνας ότι 25 ερωτώμενοι, δηλαδή περίπου το 50% του δείγματος, δηλώνουν ότι εργάζονται. Η συντριπτική πλειονότητα αυτών εργάζεται στον δημόσιο τομέα (96%) και ένα μικρό ποσοστό στον ιδιωτικό τομέα. Οι 19 από τους 25 συμμετέχοντες που εργάζονται, δηλαδή περίπου το 76%, δήλωσαν ότι οι γνώσεις που έλαβαν από τα Ι.Ε.Κ. Ειδικής Αγωγής τους υποστήριξαν στην επαγγελματική σταδιοδρομία τους. Εύρημα μου εμφατικά καταδεικνύει τον ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο της εκπαίδευσής τους στην επαγγελματική αποκατάστασή τους.

Συμπεράσματα-συζήτηση

Με βάση τα ευρήματα της παρούσας έρευνας προκύπτει, ως γενικό συμπέρασμα, ότι τα κίνητρα που ωθούν στη φοίτηση στα Ι.Ε.Κ. Ειδικής Αγωγής, καθώς και οι προσδοκίες αλλά και τα οφέλη που αποκομίζουν ή αναμένουν από τη φοίτησή τους τα άτομα με οπτική αναπηρία απεικονίζονται με σαφήνεια, αν και σε διαφορετικό βαθμό, τις επαγγελματικές/εργασιακές, προσωπικές και κοινωνικές τους προτεραιότητες. Φαίνεται, λοιπόν, ότι στο τρίπτυχο επάγγελμα/εργασία, προσωπική και κοινωνική ζωή εδράζουν τα άτομα με οπτική αναπηρία, που συμμετείχαν στην έρευνά μας, κρίσιμες αποφάσεις που αφορούν όχι μόνο στην εκπαίδευσή τους, αλλά και στις προσδοκίες που τρέφουν από αυτήν και φυσικά τα οφέλη που λαμβάνουν ή αναμένουν να λάβουν. Ενδεχομένως, επενδύουν στο παραπάνω τρίπτυχο προκειμένου να αποφύγουν τον κίνδυνο του κοινωνικού αποκλεισμού ή να δραπέτεύσουν από την περιθωριοποίηση και παράλληλα να υπερκεράσουν τις όποιες δυσκολίες αντιμετωπίζουν στην προσπάθειά τους να ενσωματωθούν στην κοινωνική, πολιτισμική και κυρίως οικονομική ζωή.

Πιο συγκεκριμένα, πολύ σημαντικό κίνητρο για φοίτηση στα Ι.Ε.Κ. Ειδικής Αγωγής αποτελεί η επαγγελματική αποκατάσταση. Αντίστοιχο εύρημα εντοπίζεται και σε έρευνα του Βαλκάνο (2015). Σημαντικά θεωρούνται και τα κίνητρα που συνδέονται με την αντιμετώπιση της οικονομικής ανασφάλειας, την απόκτηση νέων γνώσεων και δεξιοτήτων, καθώς και με την ανανέωση της υπάρχουσας γνώσης. Κίνητρα μέτριας σημαντικότητας αποτελούν η δημιουργία νέων γνωριμιών, η κοινωνική καταξίωση, η απόδραση από την καθημερινή ρουτίνα και η ψυχαγωγία στον ελεύθερο χρόνο. Η υποστήριξη της υπάρχουσας εργασίας δε φαίνεται να αποτελεί σημαντικό κίνητρο για τους ερωτώμενους.

Στο ίδιο μήκος κύματος, η βασικότερη προσδοκία των ατόμων με οπτική αναπηρία που φοίτησαν ή φοιτούν στα συγκεκριμένα Ι.Ε.Κ. Ειδικής Αγωγής αφορά στην επαγγελματική τους εξέλιξη. Αντίστοιχο εύρημα εντοπίζεται και στις έρευνες του Παπασταμάτη (2010) και του Κανακάρη (2013). Είναι προφανές πως οι ερωτώμενοι προσβλέπουν σε εργαλειακή αξιοποίηση των σπουδών τους, που θα τους επιτρέψει να εισέλθουν στην έντονα ανταγωνιστική αγορά εργασίας με καλύτερους όρους και προϋποθέσεις. Δε θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής μας ότι τα άτομα με οπτική αναπηρία εντάσσονται στις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες αντιμετωπίζουν, συγκριτικά με άλλες, μεγαλύτερες δυσκολίες κατά την πρόσβαση τους στην αγορά εργασίας. Οι προσδοκίες που συνδέονται με την προσωπική εξέλιξη και την αντιμετώπιση των δυσκολιών της ζωής με αισιοδοξία ουσιαστικά έρχονται να αναδείξουν και πάλι το τρίπτυχο στο οποίο αναφερθήκαμε νωρίτερα.

Η έμφαση που δίνουν οι ερωτώμενοι στην επαγγελματική/εργασιακή, προσωπική και κοινωνική ζωή αναδεικνύεται και στα οφέλη που αποκομίζουν ή αναμένουν από τη φοίτηση. Οι προσδοκίες φαίνονται να επαληθεύονται, καθώς η επαγγελματική αποκατάσταση αποτελεί το σημαντικότερο όφελός τους. Το συμπέρασμά μας συνάδει με το αντίστοιχο των Bishop & Rhind (2011). Ωστόσο, η εκπαίδευσή τους τους ενισχύει και σε άλλα επίπεδα. Νιώθουν ότι εξελίσσεται η προσωπικότητά τους. Δηλώνουν ότι αποκτούν νέες γνώσεις και δεξιότητες ή ανανεώνουν τις υπάρχουσες. Διευρύνουν τις κοινωνικές τους σχέσεις και αξιοποιούν τον ελεύθερο χρόνο τους, δίνοντας τους την αίσθηση, ενδεχομένως και τη βεβαιότητα, ότι προχωρούν στη ζωή τους, μετασχηματίζουν τη βιογραφία τους, αποφεύγοντας τη στασιμότητα σε ποικίλες εκφάνσεις της προσωπικής και της κοινωνικής ζωής τους.

Ωστόσο, η φοίτηση των ατόμων με οπτική αναπηρία στα Ι.Ε.Κ. Ειδικής Αγωγής δεν μπορεί να μελετηθεί ανεξάρτητα και από τις ορίζουσες του θεσμικού πλαισίου, στις οποίες ενδεχομένως το «κοινωνικό κράτος» αντικατοπτρίζει την ανάγκη του να εντάξει τη συγκεκριμένη ομάδα στο κοινωνικό, πολιτιστικό και κυρίως οικονομικό γίγνεσθαι της χώρας. Η πλειονότητα των ατόμων με οπτική αναπηρία που συμμετείχαν στην έρευνα εργάζονται στο δημόσιο, καθώς σύμφωνα με τον νόμο 2643/1998, τα άτομα με οπτική αναπηρία έχουν ποσόστωση σε Δημόσιους Διαγωνισμούς. Επιπρόσθετα, με βάση τον νόμο 4440/2016, τα

άτομα με οπτική αναπηρία έχουν ποσόστωση και σε προκηρύξεις του Ανώτατου Συμβουλίου Επιλογής Προσωπικού (Α.Σ.Ε.Π.).

Αναφορές

- Barraga, N. (1965). *Exceptional children. abstracts:Visually Handicapped.*
- Bishop ,D., & Rhind, D (2011). Barriers and enablers for visually impaired students at a UK Higher Education Institution. *The British Journal of Visual Impairment*, 29 (3), 177-195.
- Heward, W. (2011). *Παιδιά με Ειδικές Ανάγκες. Μια εισαγωγή στην Ειδική Εκπαίδευση.* Αθήνα: εκδόσεις Τόπος.
- Jarvis, P. (2003). *Συνεχιζόμενη εκπαίδευση και κατάρτιση: θεωρία και πράξη.* Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Liachowitz, C. (1998). *Disability as a social construct: legislative roots.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mackeracher, D. (2004). *Making sense of adult learning.* Toronto:University of Toronto Press.
- Rogers, A.(1996). *Teaching adults* (2nd ed.). Buckingham: Open University Press.
- Ανδριώτης, Κ. (2003). *Ποσοτική έρευνα και ανάλυση δεδομένων με τη χρήση του SPSS 11.5.* Εκδόσεις: Κλειδάριθμος.
- Βαλκάκος, Ε.(2015). *Η δυναμική της ομάδας ενηλίκων με αναπηρία. Πρόγραμμα Διά Βίου Μάθησης «Επικαιροποίηση Γνώσεων Αποφοίτων στις σύγχρονες προσεγγίσεις στην προσαρμογή των ατόμων με αναπηρία στην ανήλικη και ενήλικη ζωή».* Αθήνα: Πράξη
- Βεργίδης, Δ. (1995): *Υποεκπαίδευση: Κοινωνικές, Πολιτικές και Πολιτισμικές διαστάσεις.* Αθήνα: Ύψιλον.
- Γενική Γραμματεία Διά Βίου Μάθησης (2017). *Οδηγός Σπουδών: απομαγνητοφωνητής συνομιλιών-πρακτικών (άτομα με προβλήματα όρασης).*
- Γενική Γραμματεία Διά Βίου Μάθησης (2017). *Οδηγός Σπουδών: τεχνικός χειριστής Η/Υ και τηλεφωνικών κέντρων, παροχής πληροφοριών και εξυπηρέτησης πελατών αποκλειστικά για τυφλούς και άτομα με προβλήματα όρασης.*
- Δαφέρμος, Β. (2011). *Κοινωνική Στατιστική και Μεθοδολογία Έρευνας με το SPSS.* Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Δελτίο Πληροφοριών Ειδικής Αγωγής (1994). Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Ζώνιου Σιδέρη, Α. (2011). *Οι ανάπηροι και η εκπαίδευσή τους: μια ψυχοπαιδαγωγική προσέγγιση της ένταξης.* Αθήνα: Πεδίο.
- Κανακάρης, Β. (2013). *Απόψεις σχετικά με τις δυσκολίες και τα εμπόδια κατά την εκπαίδευση στην ενήλικη ζωή που αντιμετωπίζουν τα άτομα με προβλήματα όρασης.* Ε.Α.Π.:Αθήνα.
- Καραλής, Θ. (2013). *Κίνητρα και εμπόδια για τη συμμετοχή των ενηλίκων στη Διά Βίου Εκπαίδευση.* Αθήνα: ΙΝΕ ΓΣΕΕ&ΙΜΕ ΓΣΕΒΕΕ.
- Καψάλης, Α., & Παπασταμάτης, Α. (2000). *Εκπαίδευση Ενηλίκων β': διδακτική ενηλίκων.* Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Μαγγόπουλος, Γ. (2012): *Παράγοντες που ωθούν σε συμμετοχή στην εκπαίδευση ενηλίκων: Μελέτη εκτίμησης αναγκών, στο: 7^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Ελληνική Παιδαγωγική και Εκπαιδευτική Έρευνα, Τόμος Α΄.* Αθήνα: Διάδραση, 781-793.
- Νόμος 2009/1992 (ΦΕΚ 18/Α14-2-1992). *Εθνικό Σύστημα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης και άλλες διατάξεις.*
- Νόμος 2643/1998(ΦΕΚ 220/Α/28-9-1998). *Μέριμνα για την απασχόληση προσώπων ειδικών κατηγοριών και άλλες διατάξεις.*
- Νόμος 4440/2016 (ΦΕΚ 224/02-12-2016). *Ενιαίο Σύστημα Κινητικότητας στη Δημόσια Διοίκηση και την Τοπική Αυτοδιοίκηση, υποχρεώσεις των προσώπων που διορίζονται στις*

θέσεις των άρθρων 6 και 8 του Ν.4369/2016, ασυμβίβαστα και πρόληψη των περιπτώσεων σύγκρουσης συμφερόντων και λοιπές διατάξεις.

Νόμος 958 (1979). *Περί αντικαταστάσεως των άρθρων 1,2 και 5 του Νόμου 1904/1951 «περί προστασίας και αποκαταστάσεως των τυφλών».*

Παπαδιώτη, Β. (2002). *Θέματα ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του παιδιού.* Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Παπασταμάτης, Α. (2010). *Εκπαίδευση Ενηλίκων για κοινωνικά ευπαθείς ομάδες.* Αθήνα: Εκδόσεις Σιδέρη.

Πολυχρονοπούλου, Στ. (1998). *Νοητική υστέρηση.* Αθήνα

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (2008). *Δια βίου μάθηση και αναπηρίας.* Αθήνα: Escorlan.

